

**SUG'ORISH QURILISHI VA PAXTA MONOKULTURASI: SAMARQAND
VILOYATIDA KANALLARNI BETONLASHTIRISH SIYOSATI VA UNING HUDUDIIY
USTUVORLIKLARI (1960–1980-YILLAR)**

Usmonova Ruxsora Sobirjon qizi

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti,

“O'zbek tili va gumantar fanlar kafedrası o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23343285>

Annotatsiya. Ushbu tezida sovet davrida Samarqand viloyatida irrigatsiya sohasidagi kapital qurilish ishlari arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Kanallarni betonlashtirish, gidrouzellarni rekonstruksiya qilish va energetik infratuzilmani rivojlantirish siyosatining paxtachilik manfaatlariga bo'ysundirilgani hamda tumanlar kesimida notekis amalga oshirilgani ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: irrigatsiya, betonlashtirish, Kattaqo'rg'on suv ombori, paxta monokulturası, kapital qo'yilmalar, hududiy nomutanosiblik.

XX asrning ikkinchi yarmida SSSRda qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu siyosatning asosiy vositalari sug'oriladigan yer maydonlarini kengaytirish, mavjud irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruksiya qilish va yangi gidrotexnik inshootlarni barpo etish edi [1]. O'zbekiston SSRda paxtachilik strategik tarmoq hisoblangani sababli suv xo'jaligi qurilishi qurilish siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, irrigatsiya qurilishining tarixiy tajribasi o'tmishdagi iqtisodiy ustuvorliklarni va ularning hududiy oqibatlarini ochib beradi. Bu esa bugungi kunda suv resurslaridan oqilona foydalanish siyosatini ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Samarqand viloyatida irrigatsiya qurilishining asosiy bosqichlaridan biri Kattaqo'rg'on suv ombori bilan bog'liq. U 1941–1951-yillarda qurilgan: ish urush arafasida boshlangan, urush yillarida sekinlashgan, urushdan keyin esa jadallashtirilib, 1951-yilda asosiy inshootlar to'liq foydalanishga topshirilgan [2]. Qurilish jarayonida katta hajmdagi yer ishlari bajarilib, to'g'on, suvni yig'ish va taqsimlash tizimi, kanallar hamda nasos stansiyalari barpo etilgan. Natijada Kattaqo'rg'on, Payariq, Ishtixon va boshqa tumanlarda sug'oriladigan yerlar maydoni kengayib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi barqarorlashgan va hosildorlik oshgan [3].

Keyingi yillarda irrigatsiya qurilishi bevosita paxta rejalari bilan bog'landi. KPSSning XXII s'ezdi (1961-yil 31-oktyabr) direktivalariga ko'ra, 1980-yilga kelib paxta xomashyosining yalpi hosilini 10–11 million tonnaga yetkazish rejalashtirildi, buning uchun qo'shimcha ravishda 6–6,5 million gektar yerni sug'orish va o'zlashtirish talab etildi [4]. Shu rejalarda doirasida 1964-yil 21-dekabrda 718-sonli qaror, shuningdek, O'zbekiston SSR Suv xo'jaligi vazirligining 1965-yil 6-yanvardagi 3-sonli buyrug'i qabul qilindi. Ularga muvofiq Samarqand, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida 1965–1970-yillarda 94 ming gektar zaxira va yangi yerlarni o'zlashtirish belgilandi.

Shu munosabat bilan Amu–Qorako'l kanalini (15 ming gektar yerni o'zlashtirish uchun) va Amu–Buxoro kanalini (24 ming gektar yerni sug'orish uchun) qurish hamda Kattaqo'rg'on suv omborini 27 ming gektarga kengaytirish kelishib olindi [5].

Arxiv hujjatlari 1971–1975-yillardagi besh yillik rejaning izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirilganini ko'rsatadi.

1971-yilda kapital qo'yilmalarning asosiy qismi avval boshlangan obyektlarga yo'naltirilgan. Eng yetakchi o'rinni Kattaqo'rg'on kanalini betonlashtirish egallagan, shu yili Damxo'ja suv ombori gidrouzelini rekonstruksiya qilish ishlari ham boshlangan [6]. 1972-yilda qurilish bir vaqtning o'zida bir nechta yirik suv inshootini qamragan: Kattaqo'rg'on kanali betonlashtirishi davom ettirilgan, Damxo'ja gidrouzelidagi ishlar kengaytirilgan, Kattaqo'rg'on suv ombori hamda Narpay gidrouzeli chiqish kanalini rekonstruksiya qilish boshlangan, Miyonkol–Xatirchi kanali ham ta'mirlangan [7]. Kattaqo'rg'on suv ombori chiqish kanalini rekonstruksiya qilishga ajratilgan mablag'ning o'sishi ushbu yondashuvni yaqqol ko'rsatadi: 1971-yilda 641 ming so'm, 1972–1973-yillarda 1000 ming so'm, 1974-yilda 1500 ming so'm, 1975-yilda esa 1859 ming so'm [8]. Bu raqamlar ishlar bosqichma-bosqich moliyalashtirilganini, asosiy hajm esa davr oxirida yakunlanganini tasdiqlaydi. 1974-yil kapital qurilishda sifat jihatidan yangi bosqich bo'lgan, inshootlarning ekspluatasion barqarorligini oshirish va avariya holatlarining oldini olish asosiy vazifa sifatida belgilangan. 1975-yil esa 1971–1975-yillar kapital qurilish dasturining yakunlovchi cho'qqisi bo'lgan [6].

Kanallarni betonlashtirishning iqtisodiy mohiyati bir necha jihatdan namoyon bo'ladi.

Birinchidan, yer kanallarida suvning grunt orqali singib ketishi va oqim jarayonida yo'qolishi katta hajmda bo'lgan, betonlashtirish esa suvni maqsadli yo'naltirib, bir xil suv miqdori bilan ko'proq maydonni sug'orishga imkon bergan. Ikkinchidan, beton qoplama oqim tezligi va barqarorligini ta'minlab, suv taqsimotidagi uzilishlarni qisqartirgan, ayniqsa suv tanqis mavsumlarda yuqori va quyi joylashgan yerlar o'rtasida taqsimotni nisbatan tenglashtirgan.

Uchinchidan, kanallarni doimiy tozalash, qirqish va ta'mirlashga ketadigan mehnat va ekspluatatsiya xarajatlari kamaygan. Biroq bu texnik chora-tadbirlarning asosiy maqsadi paxta dalalariga suv yetkazishni barqarorlashtirish va davlat rejalarini bajarish edi.

Mablag'larning tumanlar o'rtasida taqsimlanishi ushbu xulosani tasdiqlaydi. Eng katta moliyaviy mablag'lar va qurilish hajmlari paxta ekiladigan sug'orma yerlari katta bo'lgan Payariq, Bulung'ur va Samarqand tumanlari uchun ajratilgan [9]. Bulung'ur tumanida Yangi Besh, Mirza, Eski Tuyatortar va Yangi kanal kabi asosiy suv arteriyalari besh yillik rejaga kiritilgan, 1973-yildayoq betonlashtirish ishlarining salmoqli qismini bajarish ko'zda tutilgan. Payariq tumanida Pay kanali va Qora-Ariq kanali deyarli to'liq betonlashtirish dasturiga kiritilib, besh yil mobaynida to'liq rekonstruksiya qilinishi rejalashtirilgan, 1972–1973-yillarda esa ishlar yuqori sur'atda olib borilgan [10]. Samarqand va Urgut tumanlarida ishlar cheklangan hajmda, biroq nisbatan barqaror va rejaga yaqin holatda bajarilgan.

Irrigatsiya tizimi bilan bog'liq boshqa infratuzilma ham rivojlantirildi. Kapital qurilish uch yo'nalishga jamlangan: gidrotexnik inshootlar, kommunal-ijtimoiy obyektlar va energetik infratuzilma. Gidrotexnik inshootlar umumiy kapital qo'yilmalarning asosiy qismini tashkil etgan.

Maktab qurilishiga ajratilgan mablag' 1971-yildagi 20 ming so'mdan 1982–1983-yillarda barqaror 25 ming so'mga yetgan, uy-joy qurilishiga esa 1971-yildagi 19 ming so'mdan 1982-yilda 96 ming so'mgacha mablag' ajratilgan. Bu suv xo'jaligi mutaxassislari va ishchilarini turar joy bilan ta'minlashga doimiy e'tibor qaratilganini ko'rsatadi [11]. Nasos stansiyalari va gidrouzellarning uzluksiz ishlashi uchun zarur bo'lgan energetik infratuzilma qurilishida 1981-yilda elektr uzatish liniyalariga 18 ming so'm, texnologik elektr podstansiyalariga 140 ming so'm, 1982–1983-yillarda mos ravishda 25 va 170 ming so'm ajratilgan.

1984-yilda podstantsiyalar uchun mablag‘ 185 ming so‘mga yetib, butun davrdagi eng yuqori ko‘rsatkichni qayd etgan, 1985-yilda esa 22 ming va 175 ming so‘mni tashkil etgan [11].

Xulosa. 1960–1980-yillarda Samarqand viloyatida irrigatsiya qurilishi izchil, rejali va maqsadli tarzda olib borildi, 1975-yilga kelib esa asosiy inshootlar bo‘yicha dastur yakunlandi.

Biroq kanallarni betonlashtirish shunchaki texnik tadbir bo‘lmay, paxta monokulturasini ta‘minlashga qaratilgan agrar-iqtisodiy strategiyaning tarkibiy qismi edi. Hududiy nomutanosiblik, ya‘ni Payariq va Bulung‘urning ustuvorligi aynan shu strategiyaning natijasi bo‘lgan. Mazkur tajriba bugungi kunda suvni tejash texnologiyalarini joriy etish va suv xo‘jaligi investitsiyalarini tumanlar kesimida muvozanatli taqsimlash masalalarida ilmiy-tarixiy asos sifatida e‘tiborga loyiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rasulov A. O‘zbekiston irrigatsiya tarixi. — Toshkent: Fan, 1978. — B. 112–113.
2. Karimov Sh. Zarafshon vohasi sug‘orish tizimlari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1985. — B. 87–88.
3. O‘zMA, R-2483-fond, 1-ro‘yxat, 456-yig‘ma jild, 48–49-varaqlar.
4. Акрамов Э.А. Перспективы развития ирригации в Узбекистане // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. — 1965. — №10. — Б. 6.
5. Komilov O. The history of water management system in Uzbek SSR (1950–1990) // Society and innovations. — 2025. — Issue 6, №3. — P. 25.
6. ЎзМА, Р-2483-фонд, 2-рўйхат, 959-йиғма жилд, 54–56-варақлар.
7. Абдуллаев А. Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлиги ва унинг оқибатлари (1917–1991 йй.): тарих фанлари доктори дисс. — Тошкент, 2010. — Б. 156.
8. ЎзМА, Р-2483-фонд, 2-рўйхат, 959-йиғма жилд, 54-варақ; Самарқанд вилояти бўйича сув хўжалиги қурилишининг 5 йиллик режаси (1971–1975 йиллар) ҳисоботи, 18-варақ.
9. ЎзМА, Р-2483-фонд, 2-рўйхат, 959-йиғма жилд, 44-варақ.
10. ЎзМА, Р-2483-фонд, 1-рўйхат, 2562-йиғма жилд, 47, 50-варақлар.
11. ЎзМА, Р-2483-фонд, 2-рўйхат, 959-йиғма жилд, 55–56-варақлар; 5 йиллик режа ҳисоботи, 18-варақ.